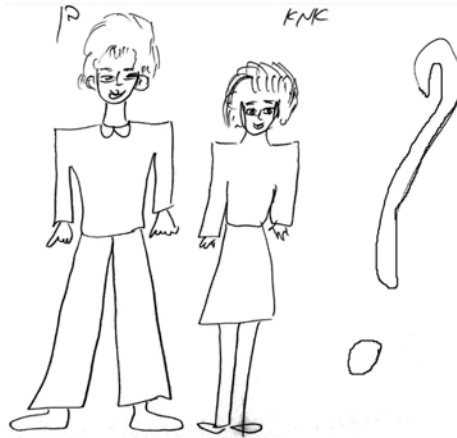

פרק 5

האבא מחוץ לציור

ילדים להורים גרושים ולמשפחות חד-הוריות מציירים משפחה

בוריס הוא ילד בן 15 שנולד במוסקבה ועלה עם אמו לארץ לפני כמה שנים. אמו היא "אם חד-הורית מתוך בחירה" מאחר שבחרה ללדת אותו ללא נישואים. לבוריס אין מידע על אביו. כאשר התבקש לצייר ציור משפחה, הוא צייר את הציור הזה:

ציור מס' 61: בוריס ומשפחתו

מהציור עולה שבוריס צייר את משפחתו הכוללת את אמו וסימן שאלה המייצג את תהייתו על אביו. ציור זה חריג ואינו משקף את ציוריהם של רוב הילדים במשפחות חד-הוריות, אך הוא בהחלט משקף את תחושתו של בוריס. בוריס מדגיש בציורו גם את תחושתו שהוא ממלא את מקום האב עבור אמו. דמותו

של הבן (בוריס) גדולה במעט מדמות האם, והם נראים כזוג יותר מאשר אם ובנה. ללא הכותרות של בוריס היה אפשר להניח שמדובר בזוג מבוגרים שביניהם קשר רומנטי.

עוד דוגמה להוצאתו של האב מהתמונה ניתן לראות בציור המשפחה של סרגיי. סרגיי בן ה-23 עלה לארץ לפני שבע שנים מחבר העמים עם אמו ואחיותיו. אביו, שאינו יהודי, סירב לעלות עמם לארץ, לכן ההורים התגרשו והאב נשאר ברוסיה. סרגיי עבר את גיל ההתבגרות בארץ ואף שירת בצה"ל. כאשר התבקש לצייר משפחה, הוא התקשה לצייר משפחה של בני אדם (למרות יכולתו הגרפית הגבוהה), אלא צייר את הציור הזה:

ציור מס' 62: משפחת הזאבים של סרגיי

בציור רואים את האם (זאבה) מגנה על צאצאיה. אין זכר לאב.

בפרק זה ננסה לבחון את ציוריהם של ילדים למשפחות חד-הוריות ונראה כיצד ילדים אלו רואים את משפחתם הנוכחית, כיצד הם מגיבים לסיטואציה שבה הם חיים עתה ואם ניתן לזהות מצוקות אצל הילד בעקבות מגוריו במשפחה שאינה דו-הורית. כפי שנראה בהמשך, קבוצה זו כוללת משפחות גרושות, אלמנות ואמהות רווקות מתוך בחירה. נגדיר כל אחד מסוגי המשפחות הללו וננסה לאפיין מעברים, קשיים ומצוקות של הילדים בכל אחד מסוגי המשפחות הללו.

1. משפחות חד-הוריות: הגדרה, נתונים וגורמים

כץ ובנדור (1986) מגדירות משפחה חד-הורית כהורה יחיד המנהל משק בית נפרד לעצמו וילדיו דרך קבע בלי שישתייך למשק הבית בן זוג מהמין השני. על פי נתונים של המוסד לביטוח לאומי, בשנת 1996 היו בארץ 78,230 משפחות חד-הוריות, מתוכן כ-65% גרושות וגרושים, כ-19% אלמנות ואלמנים וכ-16% רווקות ורווקים. בראש כ-95% מתוך אותן המשפחות עומדת אישה. נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2010 מראים שבישראל היו בשנה זו כ-148,500 משפחות חד-הוריות עם ילד אחד לפחות, ובראש 89% מהמשפחות החד-הוריות עומדת אישה. בכמחצית מהמשפחות החד-הוריות ההורה הוא גרוש או גרושה. ב-12% מהמשפחות החד-הוריות ראש המשפחה הוא רווק או רווקה. במשפחות החד-הוריות היו בשנת 2010 כ-278,000 ילדים. מהאמור לעיל עולה שבין השנים 1996 ו-2010 גדל מספר המשפחות החד-הוריות בכ-48% – תוספת של כ-50,000 משפחות חדשות. מכאן שהאוכלוסייה שבה עוסק פרק זה הולכת וגדלה מדי שנה. לדעת קשמור (Cashmore, 1985), אלה הגורמים העיקריים לתהליך היווצרותן של משפחות חד-הוריות:

- אלימות משפחתית: נשים נמלטות על מנת להגן על עצמן ועל ילדיהן מפני אלימות הגבר.
- חוסר נאמנות: נשים או גברים שנזנחו לטובת מאהב או מאהבת.
- נשים נטושות: נשים שננטשו על ידי גברים אשר לא היו מוכנים להכיר באבהותם.
- משבר ושינוי: אחד מבני הזוג עובר שינוי דרסטי באורח חייו ונוטש את בן זוגו.
- אמהות מתבגרות: גידול במספר הנערות המקיימות יחסי מין בגיל צעיר ללא אמצעי מניעה ורקע משפחתי קשה הם מניע לצאת מבית ההורים. צירוף נסיבות אלו יכול להפוך תינוק מחוץ למסגרת הנישואים לאמצעי לקבלת דיור והבטחת הכנסה על חשבון המדינה.

קשמור מוסיף שעוני מוליד תזונה לקויה, דיור לא הולם ובריאות פגומה. דיור גרוע יכול להגביל פיזית או לבודד חברתית. המשפחה החד-הורית נהפכת למשפחה רב-בעייתית, חסרת משאבים חומריים וחברתיים לשינוי מצבה, והסובלים הם ההורים וגם הילדים. דנזין (Denzin, 1987) חקר משפחות חד-הוריות בארצות הברית ומצא שרוב המשפחות האלה שרויות בעמדת נחיתות לעומת משפחות דו-הוריות. הן מאופיינות בשיעור גבוה של עוני, בייצוג גבוה של מיעוטים ובהשכלה נמוכה למדי. גם כץ ובנדור (1986) מציינות שיש

הידרדרות בסולם החברתי בעקבות המעבר ממשפחה דו-הורית לחד-הורית, אלא אם כן האם הייתה גם קודם לכן המפרנסת העיקרית במשפחה. למשפחה החד-הורית מקושרות אסוציאציות שליליות הכרוכות במוות ובפרידה, ולעתים אף בהפקרות מינית. לדבריהן, תיוג זה בלט בשנות ה-50. טענה זו מתבססת על מחקר שבו נמצא ייצוג יתר לילדי משפחות חד-הוריות בקרב עבריינים, צרכני סמים ומטופלי בריאות הנפש. השתיים מדגישות בעיקר את הפגיעה בטיפול בילדים בעקבות האובדן שנבע מגירושים או מהתאלמנות, וגרם לאם דיכאון בתקופה שבה היא אמורה להיות מקור תמיכה בלעדי לילדים. במחקרן הן מצאו שקיים קשר חיובי בין המשאבים האישיים של האם החד-הורית ובין היקף התמיכה הטבעית שהיא מקבלת מהסביבה.

גם קשמור (1985) מציין את השחיקה של ההורים במשפחות חד-הוריות כבעיה נוספת לבעיית תיוג העוני ונגזרותיה. הוא מציג ראיות שילדי משפחות חד-הוריות סובלים יותר מילדי משפחות דו-הוריות. הדבר התבטא בתלונות על עצבנות וחרדה, הישגים נמוכים והתקדמות איטית בבית הספר, בעיות התנהגות מחוץ לכותלי בית הספר ובריאות לקויה. עם זאת הוא קובע שאין הוכחה חותכת שהיעדר ההורה הוא הגורם הסיבתי, והדעת נותנת שמדובר בקשיים חברתיים וסביבתיים נוספים הנלווים לשינוי המשפחתי עצמו. דרימן (1999) מצא שילדי משפחות חד-הוריות בישראל (ובראשן גרושות ואלמנות) נחותים בהישגיהם הלימודיים ובהסתגלותם החברתית. אף על פי כן חשוב מאוד להדגיש שילדים שהוריהם חיים בסכסוך ממושך ניווקים בכל התחומים הללו יותר מילדי המשפחות החד-הוריות. מהנתונים האלו נראה שהמשפחה החד-הורית היא חלופה בריאה למדי עבור הילדים אם מדובר בסכסוך בין ההורים.

נעבור תחילה לקבוצה הגדולה בתת-הקבוצות של המשפחות החד-הוריות: המשפחות הגרושות. נתאר בקצרה את השלבים שעוברים כל חברי המשפחה בתהליך הגירושים, ובעיקר את תגובות הילדים לגירושי הוריהם כפי שהם מתבטאים בציוור המשפחה שהם מציירים.

2. ילדים במשפחות גרושות

א. גירושים כמצב לחץ בחייו של הילד

המשפחה היא המוסד החברתי היחיד המבוסס על קריטריון רגשי של מתן אהבה, שייכות וביטחון, וממוסד זה מצופה למלא אחר הצרכים הללו של הילד. המשפחה מאפשרת לילד מרחב קיום הכרחי על מנת לעבור את תהליכי ההבשלה וההתפתחות המלווים במשברים רבים. לכן אין ויכוח על כך שגירוש

ההורים הם אירוע טראומטי לילדים. שכיחות הגירושים ההולכת וגדלה בחברתנו אינה גורעת מעוצמת הסבל הכרוך בהם. גירושים מביאים לאובדנים רבים, ובהם אובדן שלמות המערכת המשפחתית, הפרת שגרת החיים וערעור הביטחון הרגשי והכלכלי.

קינן (1997) טוען שניתוח של אירועי הגירושים מגלה שמדובר בשתי תופעות של מצבי לחץ: המצב האקוטי והמצב הכרוני. עם התפרקות המשפחה מתפתח משבר חריף, שגורעונו הוא האיום באובדנים רבים בצד הנפשי, המיני, החברתי והכלכלי של החיים. אולם הגירושים אינם אירוע חד-פעמי אלא תהליך מתמשך. במשפחה שיש בה ילדים נמשך התהליך לאורך כל החיים. קיימים מצבי לחץ המשתרעים לאורך זמן במהלך חיי הגירושים; ואמנם, ייתכן שעוצמתם הולכת ופוחתת, אולם הם עלולים להצטבר ולהיהפך למצבים כרוניים שפגיעתם רעה, וסימניהם הם שחיקה הדרגתית וסף ספיגה נמוך של פגיעות גופניות ונפשיות. לדעת לרר ואגיד (1990), התרחשותם של אובדנים אלה בעת ובעונה אחת, כאשר כד בכד נחלשת גם מערכת התמיכה ההורית, עלולה להפוך את הילדים למועדים לסכנה. השינויים באורח החיים יוצרים מוקדי לחץ אצל הילדים (פחדים וחרדות) וטומנים בחובם סכנה לשלמותם הנפשית ולבריאותם הגופנית. ילדים עלולים למצוא את עצמם במשבר באחד משלושת המצבים הכרוכים בפירוד ההורים:

- טרום גירושים (לפני).
- תהליך הפירוד עצמו (במשך).
- החיים במחיצת ההורה הגרוש (אחרי).

הלחץ המצטבר על הילדים נגרם מהשינויים החלים עקב הגירושים, כגון שינוי במצב הכלכלי, עלייה במספר המריבות במשפחה, שינוי בהרגלים אישיים, החלפת מקום מגורים, שינויים בהרגלי שינה וחשיפה למסרים כפולים ולמאבקי כוחות בין ההורים. ככל שהחשיפה להצטברותם של לחצים ולהמשכיותם גדלה, כך גדל הסיכון. אין כלי אחד שיכול לתאר חד-משמעית את תגובותיהם של הילדים לגירושי הוריהם. ההבדלים בתגובות בין ילד לילד נובעים מאישיות ההורים והילד, מזג ומין, תולדות החיים ומבנה המשפחה, ולא לה מצטרף הגיל הצובע את ההתרחשויות בגוונים שונים. אבל למרות משנתה הגיל נצפו אצל 50% מהילדים הפרעות התנהגותיות קלות עד קשות בתגובה למשבר משפחתי, כגון צער, חרדה, הפרעות שינה, רגשי אשם, הבעת כעס, קונפליקט של נאמנות, הפרעות בריכוז ובלמידה ואף גילוי תוקפנות והפרעות נוספות ביחסים בין-אישיים.

נשירה מהלימודים נצפתה באוכלוסייה זו פי שניים משנצפתה בילדים להורים נשואים. הפרעות אלו יכולות להיות מלוות גם בתופעות פסיכוסומטיות כגון מצמוצים בעיניים, כאבי ראש חוזרים וכאבי בטן חוזרים, אי-שליטה בסוגרים והרטבת לילה. כמו כן נמצא שילדים להורים גרושים נוטים לסבול כמעט פי ארבעה ממחלה דיכאונית מאשר ילדים שהוריהם לא התגרשו. לדעת קינן (1997), ילדים חשופים ללחץ שונה משל מבוגרים, מכיוון שהם תלויים במבוגר לשם קיומם הפיזי והאמוציונלי. הם אף חווים את המציאות בתיווכם של המבוגרים. בכל גיל וגיל קובעת מידת הבשלות הרגשית את יכולת העמידה בלחצים. במערכת משפחתית מתפרקת, ידם של הילדים תמיד על התחתונה. בכל מקרה הם קורבנות של חוסר תכנון, חוסר התאמה וחוסר הצלחה של המבוגרים. גם הם עוברים תהליך של אָבֵל לַצַד הוריהם, אך ברמה אחרת. חוסר הביטחון במה שעלול לקרות לו בעתיד, חוסר הידיעה, הפסיביות וחוסר ההבנה בכל הכרוך בתהליך הגירושים ומשמעותם לגביו הם אלה שעלולים לגרום נזק לילד. התמיכה ההורית, שהיא סם החיים של הילד, מוטלת בספק. מצבו מחמיר אם אמנם נערכים הגירושים בין ההורים באווירה של מרידות ויריבות, ואם הם משתמשים בילד כנשק במאבקם ההדדי.

ולרשטיין וקלי (1984) עומדות על תכונה נוספת המייחדת את מצב הגירושים ממצבי לחץ אחרים שמקורותיהם מחוץ למערכת. לדעתן, המתח בגירושים וקשיי הילד להתמודד איתו כרוכים במעורבותו של אחד ההורים או של שניהם כמקור הלחץ המרכזי. באירועים טראומטיים אחרים, כגון מחלה אנושה או איום של אסון טבע, הניסיון מראה שדי בנוכחותו המרגיעה של אחד ההורים כדי לנסוך ביטחון בילד גם במצבים הקשים ביותר. הפרדוקס המיוחד לגירושים הוא שעצם ההפרעה בחייו של הילד נגרמת מצד ההורה, שהסערה בתוכו מפחיתה במידה ניכרת את רגישותו לצרכיו של הילד.

לפי אילון ופלשר (1994), פחדי פרידה הם חלק בלתי נפרד מהתהליכים הרגילים של גדילה וצמיחה. הפרידה מהאם בגיל הרך מאיימת על קיומו של התינוק. הדיו של איום זה מתעוררים מחדש עם כל פרידה, במעברים הבלתי נמנעים מהבית המוגן לגן, לבית הספר, לצבא או לעבודה. במהלך החיים נוספות פרידות המותירות משקע של כאב, אכזבה ופחדים מפני היעזבות, והנה באים הגירושים ומממשים את החששות הקודמים, את הבהלה והפחדים הראשונים של הילדות. האימה מפני הנטישה והפחד הנורא מפני הברידות ומפני אובדן האהבה גורמים הצפה בתחושות של חוסר ישע ובהגברת הצורך בתלות ובהגנה.

ב. השפעת מצב הגירושים על אספקטים שונים בחייו של הילד

לפי סמילנסקי ווייסמן (1981), במשפחה שבה אחד מבני הזוג נעדר, חסר לילד מודל להסתכלות ולחיקוי לצורך תפקידיו השונים בעת הבגרות. הם עומדים על ההשפעות השונות של מבנה משפחה מעורער (פירוד או גירושים) על התפתחותו של הילד. לדעתם, המתחות בין ההורים לפני הפירוד או הגירושים יוצרת בדרך כלל אווירה של יחסים ודפוסי התנהגות לא מוגדרים, אשר עלולה לדרוץ את הילד לבריחה מהמצב המשפחתי הבלתי נעים והטעון ניגודים מפחידים. דרכי הבריחה תהיינה שונות בכל מקרה על פי גורמי האישיות, גורמי ההתפתחות והסביבה של הילד.

במבנה משפחתי מעורער יש בדרך כלל שני מצבים שונים: גירושים אמוציונליים וגירושים פורמליים.

גירושים אמוציונליים: התקופה שלפני הגירושים, שבה מתגלה קונפליקט סמוי או גלוי בין ההורים, אשר מביא למצב של נישואים מופרעים.

גירושים פורמליים: התקופה שלאחר אקט הגירושים הפורמליים, המחולקת אף היא לתת-קבוצות: התקופה של היעדר אחד ההורים מהבית, נישואים מחדש וכניסת הורה חורג למשפחה.

לפי סמילנסקי ווייסמן (1981), יש יתרונות לתהליך הפורמלי של הגירושים: פיזור הערפל הוגשי שבו הייתה המשפחה שרויה במשך תהליך הגירושים האמוציונליים. הבית ה"שבור" מאפשר לילד לקבוע דעה על הוריו ללא קשר להאשמות ההדדיות שמטיחים ההורים זה בזה, והגט הוא קבלת העובדה שההורים אינם מסתדרים זה עם זה ואין טעם להעמיד פנים שהם יוכלו לספק לילדים מודל חיקוי ביחסי אהבה. בדרך כלל ילדים להורים שהתגרשו היו עדים למריבות, למתחים ולהיעדרויות תכופות של אחד ההורים לפני הגירושים. הרבה ילדים זוכרים צעקות, מכות, בכי ועצב. יש הורים שנוהגים להסתיר את הבעיות, מדברים בחדרי-חדרים ומקווים בדרך זו למנוע מועקה מהילד, אך ביום בהיר אחד מודיעים לילד שהוריו מתגרשים ועליו להתמודד לפתע פתאום עם המצב החדש.

בעיה בולטת המתעוררת לעתים קרובות היא שלהורה יחיד יש פחות פנאי להקדיש לילדיו, והוא נאלץ להשאיר אותם לבדם בבית לעתים קרובות מבעבר. יש שהורה שקוע בדאגותיו ובבעיותיו בעקבות הגירושים עד כדי הזנחת הילד. אצל ילדים קטנים מתגלות תופעות של חרדה שמגיעה לממדים גדולים יותר במקרה שהורה אינו חוזר הביתה בזמן שהבטיח. למשל, כשמדובר באם המחזיקה בילדיה, נוכחותה הפיזית בבית פוחתת בדרך כלל עקב ההכרח שלה לצאת לעבודה, וכאשר היא שבה הביתה היא כה עסוקה בענייניה עד שכוחותיה

הנפשיים חסרים את הסבלנות להקשיב למתחולל אצל ילדיה. כך תפקודה כאם נפגע בשעה שהילד זקוק לה ביותר. לעתים הגירושים גוררים מעבר לעיר אחרת, ועל הילד להסתגל לבית ספר חדש ולחברה אחרת. קושי אחר שיש להתמודד איתו הוא הצד הכספי. רמת החיים של המשפחה יורדת גם באותם המקרים שבהם האם יוצאת לעבודה. כמו כן, על הילד ללמוד איך להמשיך להתייחס לשני הורים, גם בשעה שהם עוינים זה את זה. זהו מצב של מלכוד עבור הילד, בעיקר אצל הורים רבים שהופכים את הילד לשליח להעברת מסרים זה לזה. במצב החדש על הילד ללמוד להיות עצמאי ואחראי יותר משהיה לפני הגירושים. במשפחה חד-הורית האם או האב מרבים להתייעץ עם הילדים על החלטות גדולות או קטנות. לעתים נוצרת החלפת תפקידים, ואז על הילד או המתבגר להיות זה שדואג להורה. יש ילדים שמצב זה גורם להם מעמסה נפשית ואף מכניס אותם לחרדה.

ג. תגובות נפשיות של הילד למצב הגירושים

קופרשמידט-פינשוטט (2000) מציינת שתגובותיו של הילד לגירושים תלויות בגילו, במצבו ההתפתחותי, בסידורי האחזקה, במנגנוני ההסתגלות וההתמודדות שלו וכיחסיו עם הוריו. עם זאת יש תגובות שכיחות לגירושים, שאותן ניתן לאבחן אצל רוב הילדים. הילד עובר בגירושים חוויה של אובדן וצער, ויש דמיון בין עיבוד האובדן בגירושים ובין עיבוד תהליכי האבל – התמודדות עם אובדן סופי. אילון (1997) טוענת שכמו בתהליכי אבלות, גם בגירושים עובר הילד את השלבים האלה:

- **הכחשה:** הילד מנסה לדחות את המציאות המרה או לבטלה. בשלב זה נוטים הילדים להאמין שהגירושים אינם ממשיים ואין זו אלא מריבה נוספת.
- **אשמה:** ילדים רבים חשים רגשות אשם או רואים את עצמם אחראים לגירושים בגלל התנהגותם ה"רעה". בשל נטייתו של הילד לחשיבה מאגית ואומניפוטנטית ("אני כול-יכול") הוא מאמין בכוחותיו להביא לפרידת ההורים.
- **כעס:** הגירושים מאיימים על הילד באובדן אהבה. הוא חש שננטש, נעזב והוזנח על ידי הוריו, ולכן עלול לחוש כלפיהם עוינות, איבה וכעס.
- **ייאוש:** בשלב זה עיבד הילד את המציאות של הגירושים (לפחות עיבוד חלקי), והוא נוטה לרגשות של דיכאון והתאבלות. מבחינה התנהגותית שלב זה יכול להתבטא בהפרעות גופניות (איבוד תיאבון, בחילות, שלשולים, נדודי שינה), ככי המבטא את התאבלותו ודיכאונו או איבוד עניין בלימודים, במשחקים ובנטייה להתבודד.

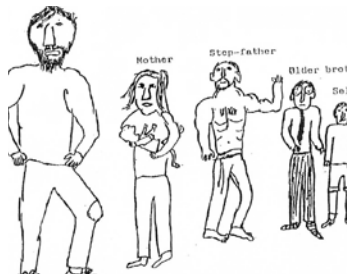
- השלמה עם המצב החדש: אלו הן תגובות כלליות הנצפות אצל רוב הילדים ללא הבדל גיל, שלב התפתחות, אישיות, יחסים עם ההורים והתנסויות קודמות.

ד. ילדים להורים גרושים מציירים משפחה

עכשיו נבחן את הדרך שבה ילדים מתארים באמצעות ציורים את גירושי הוריהם או את משפחתם לאחר הגירושים. שפיגלמן, שפיגלמן ואנגלסון (Spigelman, Spigelman and Englesson, 1992) חקרו ציורי משפחה של ילדים למשפחות גרושות. במחקר השתתפו 108 ילדים שוודיים שחציים ממשפחות גרושות וחציים ממשפחות שאינן גרושות. כל הילדים התבקשו לצייר ציור משפחה. בזה ביקשו החוקרים לבחון אם יימצא הבדל בציורי המשפחה בין ילדים ממשפחות רגילות לילדים ממשפחות גרושות (ההורה הגרוש של כמה מהילדים נישא שוב והמשפחה שבה להיות דו-הורית, לכן לא מדובר בהשוואה בין משפחות דו-הוריות לחד-הוריות). ארבעה מדדים נמדדו כאן: השמטה (או אי-השמטה) של חבר משפחה, מצב הרוח של הדמויות, הנטייה לצייר כמה מהדמויות בפרופיל והנטייה להשמיט ידיים ורגליים. אלה היו ממצאי המחקר:

- ילדים למשפחות גרושות נוטים להשמיט אחים ולרמוז על תחרות גדולה בין אחים (מקרב אלו שכן ציורו) יותר מילדים למשפחות שאינן גרושות.
- לא נמצא הבדל בין ילדים משתי הקבוצות בגודל ציורו של האב. בדרך כלל גם כאשר האב מחוץ לכית הוא צויר גדול מהאם.
- זוהו בעיות רבות ביחסי התקשורת בקרב משפחות גרושות יותר מאשר באלו הנשואות. בעיות אלו התבטאו בהשמטות של חברי משפחה, מרחקים גדולים יותר בין חברי המשפחה, השמטות גפיים וציור דמויות רבות יותר בפרופיל.

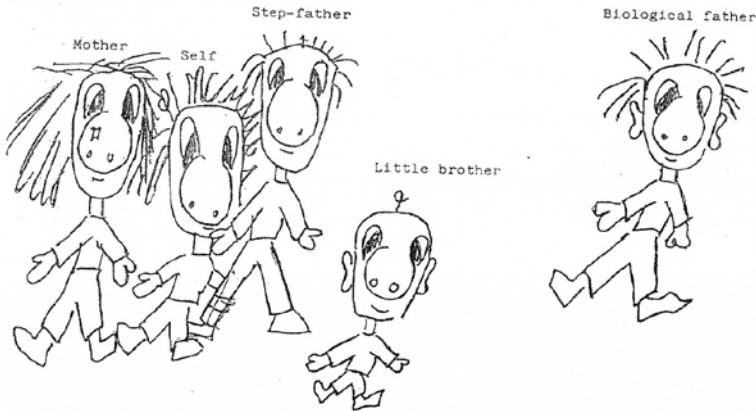
להלן כמה ציורים מתוך המחקר:

ציור מס' 63: משפחתו הככולה של סוון בן ה-11

בציור רואים את אביו הביולוגי של סוון בקדמת התמונה ובהגדלה רבה, וכל זאת אף על פי שהוריו התגרשו לפני שבע שנים, והוא רואה את אביו פעם או פעמיים בשנה בלבד. סוון מקטיין את אביו החורג, ואת עצמו הוא שם כפינה הרחוקה ביותר וכדמות הקטנה ביותר. יש כאן עדות לחוסר שביעות רצונו של סוון ממשפחתו החדשה, והוא חולם שאילו אביו הביולוגי היה נשאר איתם היה מצבה של כל המשפחה טוב יותר.

בציור שלהלן רואים כיצד פָּר בן ה־11 מרחיק את אביו הביולוגי לקצה התמונה. הוא (שלא כסוון) מרוצה מאוד ממשפחתו החדשה. הוא ממקם את עצמו בין אמו לאביו החורג (ששווה בגודלו לאמו ולאביו הביולוגי) ומרחיק את אחיו הצעיר מהשלישייה הזאת.

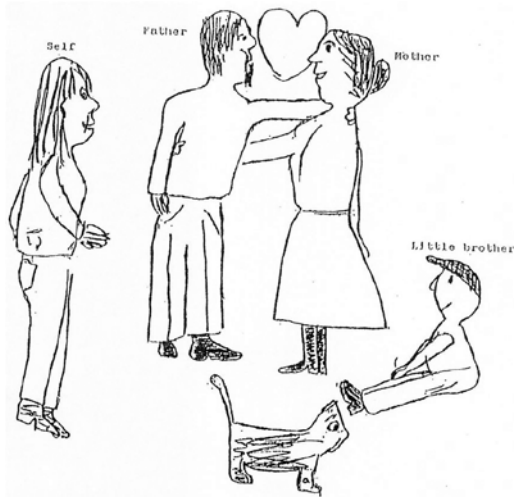

ציור מס' 64: משפחתו החדשה של פר בן ה־11

פָּר מראה בציורו את שביעות הרצון שלו ממשפחתו החדשה, בייחוד את הקשר החם שלו לאביו החורג (פָּר מחבק את רגלו של האב).

בציור מס' 65 רואים את מריה בת ה־12 מציירת ציור משפחה: היא מתעלמת מהמציאות ומציירת מצב אידיאלי ולא מציאותי: הוריה מחובקים, כאשר לב מצויר ביניהם ומעט מאחוריהם. את עצמה היא מציירת עומדת מוקסמת ומביטה בהם, ואחיה הצעיר יושב, ולידו כלב, והם אינם מוקסמים כמוה מהמחזה הזה. כדי להדגיש כמה הציור אינו מתאר מצב מציאותי יש לציין שהוריה של מריה בת ה־12 נפרדו כארבע שנים קודם לכן, ומאז היא לא ראתה כלל את אביה.

הציור כראי הנפש

ציור מס' 65: משפחתה הלא מציאותית של מריה בת ה-12

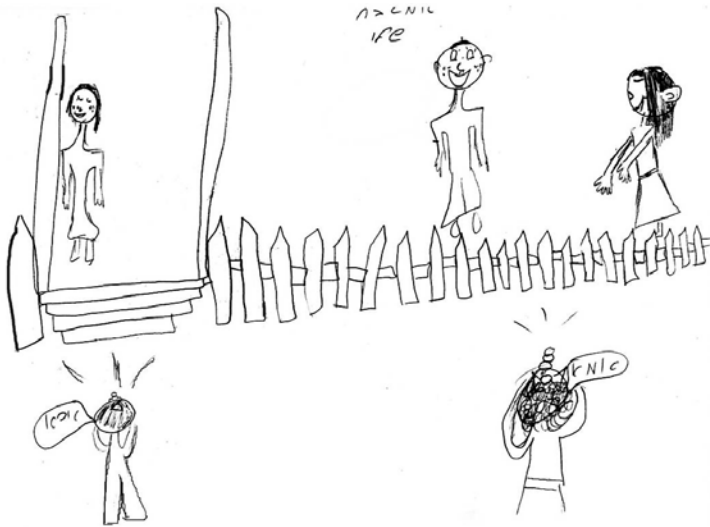
אם כן, ראינו מהמחקר הנוכחי שיש הבדלים בציורי משפחה בין ילדים למשפחות גרושות ובין ילדים למשפחות שאינן גרושות. מחד גיסא ראינו השמטות של חברי משפחה (לא תמיד האב הוא המושמט. לפעמים נוטים להשמיט אחים, בייחוד כאלה שלא מתגוררים עם אותו הורה ביולוגי), ומאידך גיסא יש תוספות של ההורה האחר לתוך המשפחה הקיימת. כמו כן ראינו ציורים המביעים פנטזיות ואינם הולמים את המציאות. מכאן שהגירושים יכולים להשפיע על כל ילד בדרך אחרת. לכן יש מקום לבחון כל מקרה לגופו.

עתה נעבור לבחון כיצד ילדים ישראלים למשפחות גרושות מציירים את ציור המשפחה.

דוגמה א: שרוליק

שרוליק בן ה-10 חי עם אמו, עם אביו ועם אחיותיו עד גיל תשע. כשנה קודם לכן החליטו הוריו להתגרש (בעיקר מכיוון שהאם החלה להקל בהתנהגותה הדתית). בהסכם הגירושים נקבע שכל שלושת הילדים יגורו עם האם במהלך השבוע (ויתנהגו לפי השקפתה), ובשבתות יעברו לרשות האב, שהמשיך

להתגורר בבית הוריו החרדיים. כלומר הילדים חיים במהלך השבוע באווירה לא חרדית, ובשבת הם שבים להיות חרדים. כאשר שרוליק התבקש לצייר משפחה, הוא צייר את הציור הזה:

ציור מס' 66: משפחתו החצויה של שרוליק בן ה־10

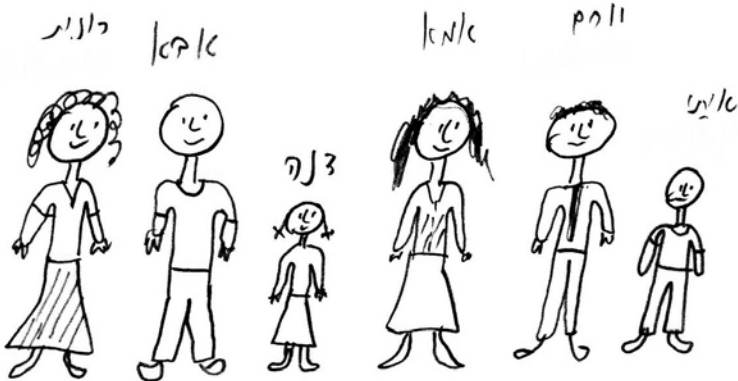
בציור רואים כיצד שרוליק חש חצוי במצבו המשפחתי הנוכחי. הוא מצייר את הוריו מצד אחד של הגדר ואותו ואת אחיותיו מהצד השני של הגדר. אנו רואים כיצד אבא ואמא מתחרים ביניהם על לבם של הילדים, וכל אחד מהם קורא להם לבוא אליו. מאחר שהפטרון שנקבע הוא חדש, עדיין לא ניתן לדעת כיצד תיפתר בעייתו של שרוליק.

דוגמה ב: דנה והתאומה שנעלמה

לדנה בת ה־10 אחות תאומה ששמה מירב. כאשר היו בנות 6 (כלומר לפני כארבע שנים), החליטו הוריהן להיפרד. בהסכם הגירושים סוכם שדנה תישאר עם אמה, ואילו מירב תישאר עם אביה. דנה כעסה מאוד על מירב שהסכימה לעזוב אותה וללכת לביתו של אבא (אף על פי שלא הייתה לה ברירה) וסירבה לפגוש אותה. לפני כשנה הכיר אביה של דנה רווקה צעירה ששמה רונית, וכעבור כמה חודשים הם נישאו. רונית (אשתו החדשה של האב) לא הייתה מוכנה להתחתן עם האב כל

הציור כראי הנפש

זמן שמירב בחזקתו. בלית ברירה החזיר האב את מירב לחזקת אשתו לשעבר. בו בזמן גם אמה של דנה לא נשארה לבדה. לפני כשנתיים הכירה את יורם, גם הוא גרוש, ובחזקתו ילד אחד (איתי), והם נישאו. עתה במשפחת אביה של דנה חיים היום רק הוא ואשתו החדשה רוגית, ואילו במשפחת אמה של דנה חיות עתה חמש נפשות: אמה של דנה, יורם בעלה החדש ובנו איתי ושתי התאומות דנה ומירב. כאשר התבקשה דנה לצייר משפחה היא ציירה את הציור הזה:

ציור מס' 67: משפחתה המורחבת של דנה בת ה-10

בציור רואים את כל חברי משפחתה המורחבת של דנה מלבד אחותה התאומה מירב. דנה ממקמת את עצמה במרכז התמונה (בין אמה לאביה), אבל נמנעה מלצייר את אחותה התאומה מירב ועדיין כועסת עליה על כך שהסכימה לעזוב אותה ולעבור לגור עם האב. היא אינה רואה בה בת משפחה אף על פי שחזרה לגור איתם כבר לפני יותר מחצי שנה.

דוגמה ג: ירון והאב הכפול

הוריו של ירון בן ה-9 החליטו להיפרד. בהסכם הגירושים סוכם שהאב יעזוב את הבית והאם עם ילדיהם, ירון וצילה, יישארו לגור בביתם הנוכחי. לירון קשה מאוד לחיות ללא האב והוא מתגעגע אליו מאוד. כאשר התבקש לצייר משפחה הוא צייר את הציור הזה:

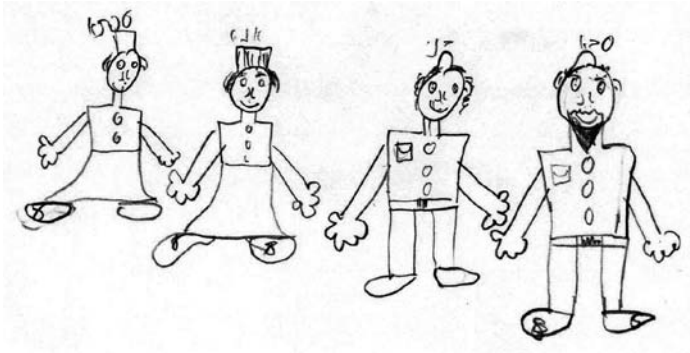
ציור מס' 68: האב הכפול במשפחתו של ירון בן ה־9

בצד שמאל של הציור רואים את כל חברי משפחתו של ירון (משמאל לימין): ירון, אחותו צילה בת ה־11, אביו (אף על פי שכאמור אינו מתגורר איתם) ואמו של ירון. בצד ימין של הציור מבחינים בגבר נוסף שלבושו חלק ואינו דומה ללבוש של שאר חברי המשפחה. בשיחה הסביר ירון שצייר את האב פעמיים: פעם אחת בתוך המשפחה (חלומו של ירון להחזיר את אבא הביתה), ואז הוא לבוש כמו כל שאר חברי המשפחה ואף עונד מדליה משפחתית על החזה כמו כולם, ופעם שנייה (ריאלית) הוא מצייר את האב כבודד מחוץ למשפחה ומחוץ לבית, ולכן לבושו שונה. ציורו של ירון הוא דוגמה לחוסר ההשלמה שלו עם הוצאתו של אביו מהבית. הוא חולם להחזירו הביתה אך יודע שהוא כבר מחוץ לבית, לכן הוא מצייר אותו כפול.

דוגמה ד: אמא, טבא וסבתא

בְּנֵי הוא ילד בן 12 הגדל במשפחה חרדית. הוריו התגרשו לפני כ־11 שנה והוא נשאר עם אמו, ומאז כמעט לא פגש את אביו. עבור בְּנֵי המשפחה היא אמא, טבא וסבתא. כאשר התבקש לצייר ציור משפחה, הוא צייר את הציור הזה:

הציור כראי הנפש

ציור מס' 69: בני ומשפחתו

כפי שרואים בציור, בני צייר את משפחתו הכוללת את אמו, את סבו וסבתו, אך את אביו הביולוגי הוא הוציא מהציור אף על פי שאביו חי, ובני יודע על קיומו ואף נפגש עמו כמה פעמים עד כה.

דוגמה ה: העץ והפירות החצויים

הציור שלהלן לקוח מעיתון מכביתון המיועד לכל חברי קופת החולים "מכבי". את הציור ציירה ילדה בת 14, הבכורה מבין ארבעת ילדי המשפחה. מהכיתוב בתחתית הדף ניתן לקרוא את תחושותיה של הילדה על גירושי הוריה.

ציורים של ילדה בת 12 שהודיה התגרשו (הבכורה מבין 4 ילדים במשפחה)

ציור עץ

שאלת המטפל: מה ציירת?
תשובת הילדה: יהי עתך לעניים. אד השרשים אותם שורשים. המיות הם ארבעת הילדים שנחזכו לעניים ולא יודעים עם מי לחיות.

ציור איש

שאלת המטפל: מדוע שני צבעים?
תשובת הילדה: יזה מראה את החסרונות והיתרונות של האיש שתצור לעניים. זה גם הטוב והרע שבו, ונזה ולא רוצה הוא מנובל ולא יודע עם מי לחיות.

ציור מס' 70: העץ והפירות החצויים

תשובת הילדה: "העץ נחתך לשניים, אך השורשים אותם שורשים. הפירות הם ארבעת הילדים שנחתכו לשניים ולא יודעים עם מי להיות". דבריה ממחישים בכיור את תחושתיה על גירושי הוריה.

* * *

בתת-הפרק שעוסק במשפחות גרושות הבאנו את הגורמים לגירושים ואת התחושות השכיחות בקרב ילדים להורים גרושים. לאחר מכן הבאנו כמה ציורים הממחישים את מצוקותיהם, שאיפותיהם ותחושותיהם של ילדים להורים גרושים. דן, אוקונור ולוי (Dunn, O'Connor and Levy, 2002) מדגישים שילדים רבים למשפחות גרושות מציירים ציורי משפחה סטנדרטיים לגמרי, ומי שאינו יודע שהילד חי במשפחה גרושה לא יוכל לדעת זאת מהציור. זהו כמובן מנגנון הכחשה שהילד מפעיל כחלק מתהליך ההתמודדות (ואולי דווקא חוסר ההתמודדות שלו) עם מצבו המשפחתי. מצב דומה למדי נוצר אצל ילדים שהתייתמו בגיל צעיר. אותה דילמה של שילוב ההורה המת בתוך המשפחה הנוכחית (גם אם האם או האב נישאו מחדש) קיימת גם כאן ומתבטאת בציורי המשפחה של יתומים. להלן ננתח תחילה את משמעותו של השכול בקרב ילדים, ולאחר מכן ננסה לבחון כיצד ילדים כאלו מציירים את ציורי המשפחה.

3. ילדים שהתייתמו בגיל צעיר

שלום-מרדכי בן ה-12 חי עם אמו, סבו וסבתו בערך עד גיל 11.5. בהיותו בן שנה (בערך) התאבד אביו, אך הוא גדל עם אמו והוריה בידיעה שאביו נפטר ממחלה. כמה שנים לאחר מות בעלה ביקשה האם להינשא שוב, אך רק בשנה האחרונה מצאה בן זוג ונישאה לו. שלום-מרדכי היה שותף פעיל (במידת יכולתו כילד) בחיפוש החתן לאמו. הוא רצה שגם לו יהיה אבא כמו לשאר הילדים בבית ספרו. אמו התייעצה איתו בעניין בעלה לעתיד, ושלום-מרדכי, שמצא שפה משותפת עם אביו החורג (לעתיד), הסכים ברצון לנישואי אמו עם בן זוגה החדש. כמה ימים לאחר הנישואים התבקש שלום מרדכי לצייר ציור משפחה. להלן הציור שצייר:

ציור מס' 71: משפחתו החדשה של שלום מרדכי בן ה'12

בציור רואים כיצד שלום-מרדכי חש חצוי במצבו המשפחתי הנוכחי. הוא מצייר את אביו החדש במרכז, אך את עצמו בהקטנה מוגזמת. אולי הוא היה רוצה לחזור אחורה ולחוות את כל הילדות מחדש עם אבא ולא בלעדיו. מעניין יהיה לראות את ציור המשפחה שלו בעוד שנה ולבחון אם עדיין יחוש כך.

א. מהו יתום?

המושג "יתום", ייתום או יתמות אמור במציאות מוגדרת, אולם הוא מציין גם את התוצאה של אותה מציאות. לפי המילון, "יתום הוא מי שמתו עליו אביו או אִמו או שניהם וכתוצאה מכך הוא חש עזוב, גלמוד, בודד". "יתום – השארת ילדים במצב של יתמות לאחר מות הוריהם או אחד ההורים" (מילון אבן ספיר, אבניאון, 1997).

ועל פי הנחיית ההלכה, "כל אלמנה ויתום לא תענון". היתום הוא מהאלמנטים החלשים בחברה עקב מצבו הנפשי והיותו חסר הגנה.

לפיכך חייב אדם להיזהר ביתומים ובאלמנות, מפני שנפשם שפלה ורוחם ירודה, ולא רק בעניים אלא גם במי שיש לו כסף, אפילו על אלמנתו של מלך אנו מצווים: לא ידבר אליהם בכעס, אלא רק ברכות ויתנהג אליהם בכבוד ולא יענה אותם בעבודה. כל מי שמקניטם, מכעיסם, מכאיב להם או מאבד את ממונם עובר בלא תעשה. ההגנה על זכויותיהם וההימנעות מפגיעה בהם הם חיובים דתיים ומוסריים מודגשים. הפגיעה ביתום נמנית עם החטאים החמורים (אנציקלופדיה אריאל, 1960).

מכאן שיתמות היא מצב הדורש טיפול מיוחד בגלל קשיים מיוחדים של היתום בהיותו חוליה חלשה בחברה, בייחוד בהיותו ילד, מאחר שאיבד את התמיכה הטבעית. התמיכה מתבטאת בהתנהגות מתחשבת כלפיו, בהגנה על זכויותיו ובמחויבות כלכלית של החברה.

ב. האם ילדים מבינים את המושג 'מוות'?

סמילנסקי (1994) חקרה את התפתחות מושג המוות ותפיסתו בעיני ילדים בישראל ומצאה שמבוגרים נוטים להגזים במידת ההבנה של מושג המוות שהם מייחסים לעצמם ולהפחית מיכולתם של ילדים להבין את המושג. מחקרים שנערכו בשנים האחרונות העלו ששאלת המוות מעסיקה ילדים עוד כאשר הם צעירים, וכבר בגיל 4-5 מתגבשת אצלם תמונה של המוות שאמנם עדיין אינה מדויקת ובוגרת, אולם אינה כה מוטעית ומסולפת כמו שהמבוגרים חושבים. במחקרה העלתה סמילנסקי שילדים בני 4-6 בישראל מקדימים בהרבה את בני גילם בחו"ל בתפיסתם את המוות. ילדים בישראל כמעט אינם מציגים תיאורים מסולפים של המוות (מתים לא הולכים, שדים אינם יוצאים מקברם וכו'). אין ספק שמקורו של הבדל זה במציאות החיים הישראלית המיוחדת, שבה המוות והאבל על המתים הם חלק חשוב בחוויית המציאות. רוב הילדים בגיל 5-6 שנחקרו אצל סמילנסקי הבינו שהמוות הוא תופעה סופית ובלתי נמנעת, אף על פי שהתקשו לחשוב על אפשרות שהם עצמם או אדם קרוב מאוד להם עלול למות. רוב הילדים שבגיל בית הספר מבינים שהמוות הוא סופי, אינו הפיך ואף בלתי נמנע. הם מבינים שהמוות הוא תהליך פנימי והכרחי הקשור בחוקיות מסוימת שהיא מעל לשליטת האדם. נתונים אלה מראים שאין כל סיבה להסתיר את תופעת המוות מילדים ואין לנסות להתחמק משיחה איתם בנושא זה.

בראב (1997) מצטטת ילדה בת 4 שאיבדה את אביה ושאלה את אמה: "אמא, כשמישהו מת הוא ממשיך לאהוב את הילדה שלו?". לדברי בראב, כולנו מחפשים בחיינו את פתרון חידת המוות ואת משמעותו בעינינו. לכל אחד תשובה משלו, הכול על פי סדר העדיפות בחייו ועל פי המשמעות שהוא רואה בקשריו עם בני אדם. כצנלסון ורביב (1986) מציינים שאותו הקושי הקיים אצל מבוגרים בהתמודדות עם המוות נכון גם לילדים. לא רק יתומים או ילדים שאיבדו קרובים להם מתאבלים. אנו מכירים היטב ילדים המקוננים על דריסת כלבם, ילדים החוקרים בתקיפות את חברים מדוע אין לו אבא, ילדים המביעים צער ותמיהה על היעלמותו של החנווני החביב שממול וכדומה. אף על פי שהילד מתמודד כמו המבוגר עם כל ביטויי המוות, המבוגרים נוטים להתעלם מעובדה זו ואינם מסייעים לו בהתמודדותו. לא זו בלבד שבדרך כלל הילד אינו זוכה למענה על

תהיותיו בעניין המוות, אלא שפעמים דרכי ההתאבלות האישיות והאנושיות שלו – מות אם או אב – מוכחשות. התנהגות כזאת מוצאים גם בקרב אנשי מקצוע (מורים, גננות, עובדים סוציאליים וכו'), שתפקידם מחייבם לעזור לילד במפגשו עם המוות. את התנהגותם זו מסבירים המבוגרים בגילו הצעיר מדי של הילד, שלדעתם אינו מאפשר לו התמודדות עם נושא קשה ומכאיב כמו מוות. הם רוצים למנוע ממנו צער ונזק לבריאותו הנפשית.

וולבנק (1994) מציינת שהמחקר מראה שילדים רבים בגיל צעיר למדי מסוגלים לתפוס את הסופיות של המוות, ובדרך כלל הם יגיבו כמו המבוגרים, כלומר בדרכים שונות. לדבריה, אם נמנע מהילד מידע, יש סכנה שרעיונות מוטעים ופרשנויות מסולפות יתפתחו ויפרחו. ילדים יוצרים עולם פנימי שמכיל את כל הפחדים, המבוכות, הספקות והבלבולים שאין הם יכולים לבטא, וללא הזרמנות נאותה לפרוק אותם, רגשות אלה יתורגמו למעשים ולעיתים עלולים להיות לא מובנים נכון. אמנם משמעויות פילוסופיות הנן מופשטות מדי להבנתם של הקטנים, אולם אין פירוש הרבר שהילדים אינם חותרים להבנת המוות. הילד הקטן הוגה את המילה "מוות", מגלגל אותה על לשונו. הוא מעמיד במבחן את מראה המוות כשם שהוא מעמיד במבחן את מגבעת אביו ואת תיקו כדי להרגיש שהוא "הולך לעבוד". המוות מדאיג ומפחיד את כל הילדים. אין אפשרות לקבוע בדיוקנות אלו מושגים של המוות יובנו בגיל מסוים. הילדים שונים זה מזה בהתנהגותם ובהתפתחותם. יש ביניהם אחראים ויציבים, אחרים פחות בשלים וצעירים ממניין שנותיהם. בדרך כלל הילדות בשלות מהילדים בני גילן.

הכושר להתמודד עם הנושא יהיה תלוי בכשלות היחיד ובכושרו להתמודד עם בעיותיו. גם הסביבות שונות מאוד זו מזו. החשיבה האישית של הילד מושפעת מראייתו את העולם כפי שהיא נתפסת במשפחתו ובחברה שבה הוא גָדֵל. ההתאבלות תלויה בעיקרה בכושר זה לרכוש מושג של המוות, והיא משתנה מאדם לאדם ומחברה לחברה. הגיל הוא רק אחד הגורמים המשפיעים על הבנת המוות, מה שאין כן בעמדות פוליטיות וחברתיות ייחודיות של האיש. ילד יכול לחוות פעמים אחדות מדי יום כמה היבטים ריאליים של התופעה הנראית בעיניו כמוות. למשל, כשאביו הולך לעבודה ואמו אל המכולת והם חוזרים מן ההיעדרות הזאת, הילד מתחיל להאמין שהאנשים האהובים עליו שבים תמיד. על כן אנו יכולים לראות ילד המביע צער כשמסופר לו על מותו של קרוב משפחה, ורגע לאחר מכן דומה שהעניין נשכח ממנו. לפי כצנלסון ורביב (1986) ילדים בני 3-10 עוברים שלושה שלבים:

- ילד בן 3-5 יכול לשלול את המוות כתהליך תקין וסופי. המוות בעיניו הוא כשינה (אתה מת ואחר כך שב לחיות) או כמסע (נסעת ואתה שב).
- ילד בן 5-9 מסוגל לקבל את הרעיון שמישוהו מת, אך יכול לסרב לקבל את המוות כמשהו החייב לקרות לכל אחד, בעיקר לו עצמו.
- סמוך לגיל 9 הילד מכיר במוות כחוויה בלתי נמנעת שבבוא העת תפקוד גם אותו.

ג. תהליך ההתאבלות של הילד

על מנת להכיר את מהות ההתאבלות של הילד יש להכיר את שלושת שלבי האבל: קבלת עובדת המוות; עיבוד האבל; הסתגלות למציאות החדשה. על הילד לעבור את שלבי ההתאבלות על מנת להגיע לניתוק רגשי מהמת ולבנות את עולמו החדש.

שלב א: קבלת עובדת המוות

קבלת עובדת המוות כוללת שני חלקים: קבלה קוגניטיבית של עובדת המוות וקבלה אמוציונלית שלו. ההבנה הקוגניטיבית הנה הכרחית על מנת להגיע לקבלה האמוציונלית, וקבלת שני מרכיבים אלה הנה הכרחית על מנת להגיע לשאר שלבי ההתאבלות. מסירת ההודעה ברבר מותו של ההורה היא שלב קריטי בהתאבלות היתום. דבר נפל בחייו של הילד: ההורה שלו נפטר ולא ישוב לעולם. על הילד לקבל עובדה קשה זו ולהתחיל בכניית עולמו החדש שאינו כולל את ההורה המת אלא בזיכרון בלבד. ללא ידיעה קוגניטיבית מהימנה שההורה מת לא יוכל הילד להתחיל בעיבוד האבל. על הילד לקבל ולדעת שההורה שלו נפטר מיד עם היוודע האסון למשפחה. כדי לשמור על תחושת האמון הבסיסי שכה חשובה לתקשורת חיובית במשפחה, בייחוד לאחר פטירת אחד ההורים, אחד מבני המשפחה חייב להעביר לילד את ההודעה, וכדאי שאחד האנשים הקרובים ביותר לילד יעשה זאת (אב, אם, אח, דודה), ואם לא ניתן, אז מורה או אדם מבוגר אחר הקרוב לילד קרבה נפשית. הלוויה, בעיקר רגע הטמנת הגופה בקבר, ממחישים לילד את סופיות המוות. נוכחות הילד בעת הורדת הגופה לקבר ושפיכת העפר עליה יש בהם כדי לבטל ספקות אשר היו עלולים להתעורר אילו לא נכח הילד בלוויה – שמא לא ההורה הוא הנקבר, ואולי לא הייתה בכלל קבורה, וההורה שוהה במקום אחר. נוכחות הילד בעת הטמנת הגופה בקבר הכרחית לקבלה האמוציונלית שלו.

שלב ב: תגובות הילד למוות

ילדים לא מעטים עומדים בשלב מוקדם למדי של חייהם לנוכח התרחשות טראומטית של מות הורה. על פי סולברג (1987), תגובותיהם תהיינה קשורות למושגים שיש להם על המוות, למשמעות שהם מייחסים למצב זה, לנהגים החברתיים שבסביבתם, להתנהגות הוריהם, להסכרי מוריהם, לתגובתה של קבוצת החברים, לתפקיד שמילא המת בחייהם, ליחסיהם הבין-אישיים עמו, לאופן המוות וליכולתם הנפשית לקבל את עובדת המוות. ההשפעות הפסיכולוגיות הנובעות מאירוע כזה הן עמוקות. ישנם ארבעה סוגים של תגובות ילדים למות הורה:

- חרדה ופחד מוות.
- רגשות אשם.
- דיכאון, חוסר אונים ותחושת נטישה.
- כעס וזעם אשר יכולים להביא לגילויי אלימות ותוקפנות כלפי הסביבה.

שלב ג: ההסתגלות למציאות החדשה

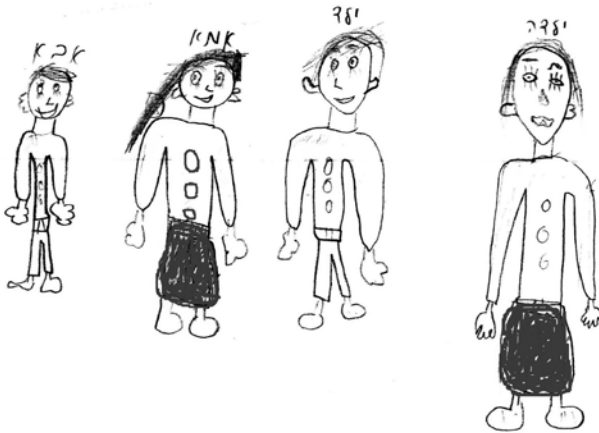
השלב השלישי הוא השלב שבו היתום מוצא את מקומו במציאות החדשה, שאיננה כוללת את ההורה המת. כאן הוא מקבל את העובדה שהמציאות השתנתה, ואביו/אמו אינם שייכים עוד למציאות חייו. עם קבלת עובדות אלה הוא בונה לעצמו בהדרגה דימוי עצמי חדש, משמע שמעתה הוא שונה מילדים אחרים בהיותו חסר הורה, אולם בכל שאר התחומים המרכיבים את הדימוי העצמי שלו הוא נשאר כפי שהיה. היתום מצפה שהסביבה תנהג בו על פי דימוי עצמי חדש זה, כלומר תיתן את דעתה לשינויים שחלו בעולמו, אבל תזכור שהוא נשאר אותו ילד המצפה ליחס דומה לזה שמקבלים שאר הילדים ולא יחס של רחמים או צורך בהגנת יתר. גם בשלב זה, לאחר שהיתום ניתק מדמות המת ובונה את עולמו החדש, נודעת חשיבות רבה לעזרת המבוגר, היות שהיתום נשאר מוטרד מאוד בשאלות הנוגעות לעתידו ולעולמו החדש.

לסיכום, המוות הוא תופעה טבעית, מרכזית ובלתי נמנעת בחייו של כל אדם. גם הילד מוטרד מהמוות ועוסק בנושא, אם מפני שחוה אובדן של אדם קרוב – חוויה ישירה, מכאיבה ואישית, אם מפני שנחשף לנושא בחוויה עקיפה (כגון יתמות של חברו או קרוב משפחתו), ולפיכך הוא מוטרד בשאלות שאין לו פתרון להן. הסברים על המוות לילד הקשור לנושא אפילו בדרך עקיפה

הכרחיים להבנת הנושא, למניעת דמיונות בלתי מציאותיים על המוות ולבניית "מערכת חיסונית" אצל הילד, אשר תאפשר לו להתמודד היטב עם נושא המוות אם חס וחלילה יהווה בעצמו אוכדן בעקבות מוות. חשוב מאוד שהמבוגר (כגון מורה) ייתן את דעתו לחששות ולפחדים שמעסיקים את הילד על המוות ויסייע לו בהתאם לרמת הבנתו את המושג (סמילנסקי, 1994). עזרה של מבוגר לילד היתום בעיבוד האבל ותמיכה נפשית בעת התהליך הן קריטיות לשיקומו ולהסתגלותו הנורמלית והתקינה למציאות הכואבת.

ד. ילדים יתומים מציירים משפחה
דוגמה א: רויטל והאבא המתגמד

לרויטל בת ה-10 אח קטן ממנה בשנתיים ששמו עידו. בהיותה בת 8 נפטר אביהם ממחלה ממושכת. האם, אשר לא נישאה שוב, שוחחה עם ילדיה על מות האב ועל המשמעויות של הדבר עבורם ועבור המשפחה. כאשר התבקשה רויטל לצייר משפחה, היא ציירה את הציור הזה:

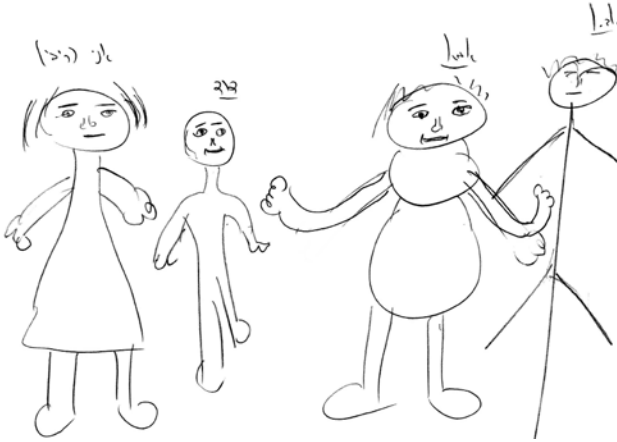

ציור מס' 72: משפחתה המורחבת של רויטל בת ה-10

בציור רואים את כל חברי משפחתה המורחבת של רויטל, ובכללם אביה, שכאמור נפטר כשנתיים קודם לכן. רויטל ממקמת את עצמה בקדמת התמונה (לפני אחיה, אמה ואביה). היא יודעת שאביה נפטר, לכן עקב הקושי שלה היא ממשיכה לצייר אותו, אך בהקטנה.

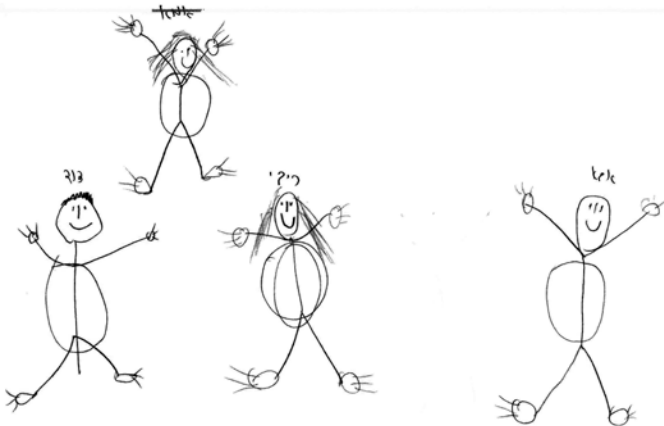
דוגמה ב: ריבי ודוד והאבא המתרחק

לריבי בת ה־8 אח קטן ממנה בשנתיים ששמו דוד. בהיותה בת 7 נהרג אביהם בתאונת דרכים. שני האחים התבקשו לצייר משפחה. להלן ציורה של ריבי:

ציור מס' 73: משפחתה של ריבי בת ה־8

והנה ציורו של דוד:

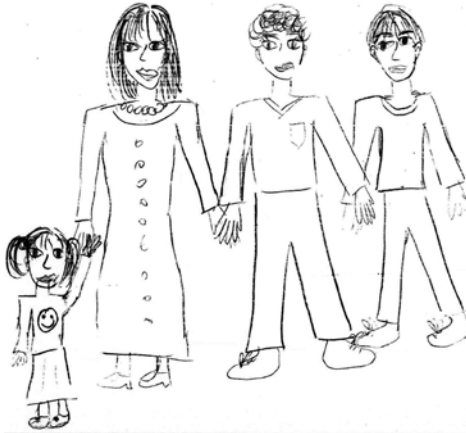

ציור מס' 74: משפחתו של האח דוד בן ה־6

בשני הציורים רואים את כל חברי המשפחה. הן ריבי והן דוד בחרו להוסיף לציור את דמותו של האב, שכאמור נהרג לפני כשנה. ריבי ממקמת את עצמה בקדמת התמונה (גודל דמותה שווה לזה של אמה), ואילו אביה (המת) מצויר בקווי שלד בלבד. דוד מצייר אותו ואת אחותו בגודל שווה ובקדמת הבמה, ואילו את אמו – מאחוריהם, בהקטנה אך במרחק סביר מהם. את אביו הוא הרחיק מעט משאר חברי המשפחה. שני האחים יודעים שאביהם נהרג, אבל עקב הקושי שלהם להשלים עם מותו הם ממשיכים לצייר אותו, אם כי בדרך אחרת.

דוגמה ג: בועז המתמודד

לבוועז בן ה־14 אח בן 16 ואחות בת 6. בהיותו בן 13 נפצע אביו אנושות בפגיעה ומת לאחר כמה ימים. בועז מגלה בגרות רבה בהתנהגותו וגם בדרך שבה הוא מקבל את מותו של האב. כאשר התבקש לצייר משפחה, הוא צייר את הציור הזה:

ציור מס' 75: משפחתו החסרה של בועז בן ה־14

בציור רואים את כל חברי משפחתו של בועז, אך לא את אביו שנפטר כשנה קודם לכן. בועז ממקם את אחיו הבכור ואת אחותו הקטנה לצד האם. את עצמו הוא ממקם צמוד לאחיו, כלומר בועז ריאלי בדבר מותו של אביו ואינו חש צורך להכניסו חזרה למשפחה.

4. ילדים במשפחות חד-הוריות (אמהות שבחרו לא להינשא) א. שינויים דמוגרפיים בחברת האמהות הלא נשואות

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת 2002 עמדו בראש כ-14% מהמשפחות החד-הוריות במדינת ישראל רווק או רווקה – גידול של כ-17% משנת 1998. רוברטס (1966, אצל כץ ובנדור, 1986) מעריך שמשנות ה-40 של המאה ה-20 חל גידול ניכר וקבוע במספר האמהות הלא נשואות. יש הטוענים שבקבוצות מיעוט אתניות קצב הגידול גבוה יותר. רוברטס טוען שמאמצע המאה ה-20 חדרה תופעה זו לשורות המעמד הבינוני וכוללת נשים מבוגרות יותר, משכילות יותר ובעלות מקצועות חופשיים. בד בבד ירדה שכיחות התופעה בשיעור דומה בקרב נשים לא משכילות, מתבגרות ועניות השייכות למיעוטים אתניים.

נתונים אלה מקשים על כימות דמוגרפי, מכיוון שעל מנת למנוע אפליה מהילד מנעו נשים אלה את רישום הלידה כלידה מחוץ לנישואים. ככל שהן מבוססות כלכלית, מתוחכמות ומשכילות יותר, כך הן מסוגלות למצוא דרכים לעקיפת מרשם התושבים. ממחצית המאה ה-20 מספר האמהות הלא נשואות בקרב המעמד הבינוני הולך וגדל, ובכך נוצרים שינויים בפרופיל החברתי-כלכלי של האמהות הלא נשואות. אמהות אלה אינן מעוניינות למסור את ילדיהן לאימוץ, כפי שהיה מקובל קודם לכן. רוברטס (1966; אצל כץ ובנדור, 1986) מתאר שלוש גישות סוציולוגיות תיאורטיות לתופעת האמהות ללא נישואים:

1. יחסיות תרבותית

חוקרים הדוגלים בגישה זו סבורים שכאשר בוחנים לידה מחוץ לנישואים מנקודת מבט בין-לאומית ובין-תרבותית מוצאים הבדלים גדולים בשיעור התרחשות התופעה בין קבוצה תרבותית אחת לאחרת. המחזיקים בגישה היחסיות התרבותית שוללים את הקביעה שאמהות ללא נישואים היא תמיד בבחינת בעיה חברתית או סימן לסטייה. כמו תופעות חברתיות אחרות, כך תופעה זו כפופה למערכת הערכים של הקבוצה שבתוכה היא מתרחשת. למשל, בתצפיות אנתרופולוגיות שנערכו על מבנה המשפחה באיים הקריביים נמצא שיעור גבוה מאוד של אמהות חד-הוריות, ברמה של כמחצית ממספר הלידות.

2. מוחלטות תרבותית

גישה סוציולוגית תיאורטית זו רואה בלידה במסגרת הנישואים נורמה אוניברסלית, כלומר לידה מחוץ למסגרת הנישואים, כמו גילוי עריות, היא שבירת טאבו אוניברסלי שאין להפר בשום חברה. מלינובסקי (1966); אצל כץ ובנדור, (1986) קבע את עקרון הלגיטימיות כחוק אוניברסלי סוציולוגי. על פי עיקרון זה, על האישה להיות נשואה קודם שתוכל להרות כחוק. אם אין היא נשואה מוטל עליה חרם, וילד חסר אב נחשב ממזר. לדברי מלינובסקי, אין זו דעה קדומה נוצרית או אירופית אלא גישה מקובלת ברוב החברות הפראיות. במקום שבו האם הלא נשואה וצאצאיה רצויים, האב נכפה עליהם באמצעות סנקציות חיוביות במקום שליליות. עקרון הלגיטימיות משתנה בהתאם לכמה גורמים: יחס החברה ליחסי מין לפני הנישואים, ערך הבתולים, הרעיונות בדבר מנגנון הרבייה, ערכו של הילד להורים – נטל או נכס. מלינובסקי מדגיש שחברות שונות עורכות דיסוציאציה בין מין להורות. ברוב החברות ניתנת חירות ליחסי מין אך לא חירות ללידה מחוץ לנישואים. אם כן, הנישואים הם רישוי של הורות.

3. יחסות תרבותית

גישה תיאורטית זו דוחה את שתי הגישות הקודמות. על פי גישה זו כל היסודות של מצב חברתי מסוים הם הדדיים וגוזרים את המשמעויות שלהם מיחסם לעקרון הלגיטימיות כעיקרון מוחלט; אבל מודגש שלידה מחוץ למסגרת הנישואים נוגעת לא רק לעיקרון ולנורמה הנובעת ממנו אלא גם לנורמות סמוכות, למשל נורמות מתירניות על יחסי מין מחוץ לנישואים ולפניהם, כלומר היחס בין הנורמות לבין עצמן קובע את שיעור התופעה. למשל בדנמרק, למרות האיסור על קיום יחסי מין לפני הנישואים, יש מסורת ארוכה של יחסי מין במהלך האירוסין. דפוס תרבותי זה התפשט ליחסים פחות פורמליים וזכה לעידוד בעקבות ליברליות הכמורה וחוקי הרווחה המאפשרים הפלות ואמהות ללא נישואים בקלות יחסית. מכאן שבחברות שבהן הנורמות על יחסי מין מחוץ לנישואים ולפניהם משתנות, גם שיעורי ההיריון לפני הנישואים משתנים.

מתוך שלוש הגישות שהוצגו לעיל נראה שגישת היחסות התרבותית היא זו שמסבירה את השינויים המפליגים במבנה המשפחה במחצית השנייה של המאה ה-20 באמצעות דיון ביחס בין הנורמות החברתיות והתרבותיות המשתנות ובין הצרכים החברתיים שממלאת המשפחה הדרו-הורית או החד-הורית והצרכים הפסיכולוגיים של הפרטים הצומחים באותה חברה, חיים בה ומעצבים את דמותה.

ב. אמהות ללא נישואים – פעולה רצונית

הרבה ממה שקורה לאדם הוא תוצאה של מה שהוא מחפש – ביודעין אך בעיקר שלא ביודעין. מה שקורה לפרט יכול להיות לא מכוון אלא תוצר של סיכון שהוא מוכן ליטול בעודו מחפש (ביודעין או שלא ביודעין) אחר מטרה אחרת. לדברי קשמור (Cashmore, 1985), תהליך ההפיכה לאם לא נשואה מתוך בחירה אינו תוצר של רצון אלא של נסיבות מורכבות שכפו על האם את החלטתה. לעתים המשאלה הגדולה לחירות היא תוצאה של השפעות שליליות, כגון חינוך נוקשה בילדות, המעצבות רתיעה מגברים או שאיפה לסגנון חיים גמיש בשל עברן הנוקשה, אף על פי שגמישות סגנון החיים אינה מאפיינת את האמהות ללא נישואים. קשמור מוסיף שגם החברה אינה ערוכה לחירות הנשים. הנסיבות יוצרות משפחות חד-הוריות שחירותן היא תוצר של לחימה ממושכת נגד רשויות, עמדות ומערך של הסדרים מוסדיים המותאמים למודל המשפחה החד-הורית. נשים אלו העריכו את מצבן, שקלו את הנסיבות, ספגו את התגובות העוינות והתמידו בהחלטתן לגדל את ילדיהן לבדן למרות בעיות הכנסה, קשיי נגישות לדיוור ולתעסוקה, בעיות מוסריות לנוכח עמדות וערכים חברתיים ובעיות חוקיות של מדיניות חברתית וכלכלית.

מהמחקרים שנזכרו עד כה, מעט מאוד עוסקים באמהות ללא נישואים מתוך בחירה בגיל מבוגר ובקרב אוכלוסייה מבוססת כלכלית ומקצועית. מאמצע שנות ה־70 של המאה ה־20 נעשו הנשים שבחרות באמהות ללא נישואים בולטות יותר, החברה התפתחה לכיוון של סובלנות גדולה ואפילו החלה לקבל בתנאים מסוימים אמהות ללא נישואים. ישנם שלושה מודלים תיאורטיים המתארים את תהליך ההסתגלות והמעבר למשפחה חד-הורית: המודל הפסיכואנליטי, המודל הבין-אישי והמודל המערכתית-משפחתי.

1. המודל הפסיכואנליטי

רוב המאמרים שנכתבו בנושא זה ראו בהיריון מחוץ לנישואים עדות לקונפליקטים תוך-אישיים בלתי פתורים שבעזרת ההיריון ניתנת ההזדמנות לפתור אותם. זהו מצב של היסטריה בלתי מותאמת שבה בחורה מגשימה פנטזיות מיניות כביטוי לתסביך אדיפוס. התופעה נובעת מאישיות בלתי בשלה ומהפרעות בראיית הילדות שהתפתחו על רקע יחסים משפחתיים בלתי מספקים (אלבק, 1993).

2. המודל הבין־אישי

היות שהקשר היום־יומי עם בן זוג אינו קיים, הרי המעבר לסגנון חיים חדש עם ילד דורש התמודדות בכל הרמות והמישורים, כגון המישור הפרקטי – כלכלה, תעסוקה, משק בית, דיור; המישור הסוציאלי – קשרים חברתיים, כילוי בשעות הפנאי, קשרים אינטימיים, בריאות; מישור המערכת המשפחתית – הורות, תפקוד עם הילד, יחסים עם המשפחה הקרובה, קשר עם האב; מישור התפיסה של זהות עצמית – דימוי עצמי, ביטחון עצמי. משנעשתה האישה לאם חד־הורית, משתנים סדרי העדיפויות והקווים המנחים האחרים בחייה (כמו המישורים שנמנו לעיל).

3. המודל המערכתי־משפחתי

עוצמת היווצרות המשפחה החד־הורית אצל הנשים הלא נשואות והסתגלותן למצב החדש מחייבות אותן להתמודד בשלושה מישורי הסתגלות: (1) המישור הפרקטי־טכני; (2) המישור האמוציונלי; (3) המישור הפסיכו־סוציולוגי. מישורים אלו נותנים את אותותיהם בארבעה תחומים עיקריים: (1) קשרים חברתיים; (2) זהות עצמית; (3) קשרים עם משפחת המוצא; (4) הורות.

ג. אמהות ללא נישואים מתוך בחירה

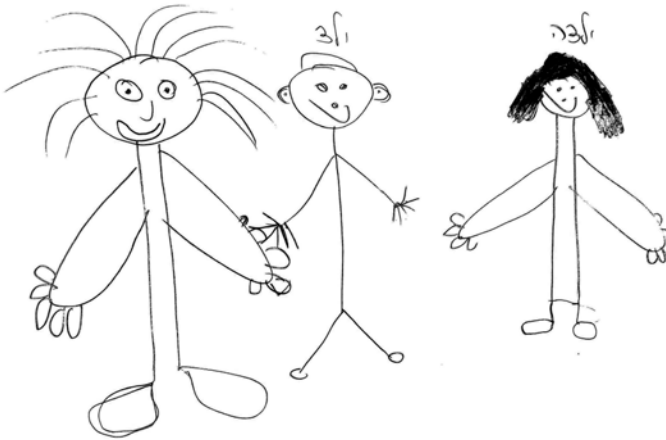
יש מעט מאוד מחקרים שעוסקים באמהות בגיל מבוגר שבחרו לא להינשא. פסטרנק (1989) טוענת שמספר המשפחות החד־הוריות מרצון גדל בשנים האחרונות. לדבריה, הנשים שבחרות ברגם משפחה זה הן בעיקר נשים שלא נישאו עד גיל 30 ומשלמות עם היותן לא נשואות אך אינן מוכנות לוותר על חוויית ההורות. בדרך כלל בניית משפחה כזאת היא תוצאה של בחירה חופשית. יש לציין שבחירה חופשית זו אמורה בהורות, והן אינן פוסלות אפשרות של נישואים לאחר זמן. רובן בוחרות לקחת עליהן חד־הורות מכיוון שלא מצאו שותף מתאים לחיים ולא מכיוון שאינן רוצות בשותף כזה. מכאן שאין לראות בבחירה ברגם משפחה זה מעין מרד במוסד הנישואים כשלעצמו, אלא השלמה מסוימת עם התנאים הקיימים. פסטרנק מצטטת מאפיינים של נשים אלה על פי יששכר־קנטי (1985): בדרך כלל נשים אלה הן ממעמד כלכלי חברתי בינוני־גבוה עד גבוה, הן משכילות ובררך כלל בעלות מקצוע, גילן גבוה למדי, וקשה לשייכן לרקע עדתי מסוים.

בעיה שעלולה להתעורר אצל הילדים האלו היא שבדרך כלל אין הם יודעים מיהו אביהם, והיות שיש להם חסך מאב וברמות להזדהות, הם מפתחים

מערכת יחסים הדוקה ביותר עם האם לשם פיצוי. אמנם יש במערכת יחסים זו מעלות של תחושת קרבה וחום, אולם יש בה סכנה להתפתחות תלות יתרה זה בזה. המחקרים הפסיכולוגיים שנסקרו משקפים את קבלת הלגיטימיות הבלתי מעורערת של המשפחה החד-הורית, ולכן הרצון במשפחה חד-הורית מתווג כסטייה חברתית שמקורה בפתולוגיה אישית. אבל רוב המחקרים האלה לוקים בהטיות דגימה שכמעט כולן נלקחו מנשים הפונות לשירותי הרווחה. לפיכך אי-אפשר ליצור השוואה הולמת עם נשים שאינן משתמשות בשירותים אלו אך מנויות בקטגוריה של אמהות חד-הוריות.

**ד. ילדים לאמהות לא נשואות מציירים משפחה
דוגמה א: רועי רוצה אחות**

רועי בן ה-12 חי לכדו עם אמו שלא נישאה מעולם, ואין הוא יודע מיהו אביו. רועי רגיל להיות בן יחיד לאמו הרווקה, ואף על פי כן הוא חפץ באח או באחות. הוא משכנע את אמו שהוא רוצה אחות שתהיה אפילו גדולה ממנו (על ידי אימוץ או נישואים). כאשר התבקש לצייר ציור משפחה, הוא צייר את הציור הזה:

ציור מס' 76: רועי, אמו והאחות המבוקשת

בציור רואים כיצד רועי מדגיש את האחות שהוא מבקש. את עצמו הוא מצייר ציור בסיסי בלבד, אך את אחותו (שקיימת רק בדמיונו) הוא מצייר רחבה יותר ולה שיער שחור מלא. את אמו הוא מצייר דומה לאחות, אך אינו משקיע בשערותיה באותה מידה שהשקיע בשערותיה של האחות הרצויה. כאמור, רועי משתף אותנו ברצונו באחות, ואפילו אחת שתהיה גדולה ממנו.

דוגמה ב: ליאור ונגה, האחים המאומצים

כאשר גבריאלה הגיעה לגיל 35 ולא מצאה לה בעל להינשא לו, החליטה לאמץ זוג ילדים (מראש לא הסתפקה בילד אחד). גבריאלה פעלה כדין, ולאחר קבלת כל האישורים הנדרשים זכתה לאמץ אח ואחות בני שנתיים-שלוש מרומניה, כאשר הבן גדול מאחותו בשנה. מאז עברו כחמש שנים, וגבריאלה מגדלת את ילדיה ככל משפחה ישראלית חד-הורית אחרת. היא הגשימה את חלומה להיות אם, חרף העובדה שלא נישאה, ולילדיה בית חם שלא בטוח שהיה להם אילו נשארו ברומניה. הילדים יודעים שגבריאלה אינה אמם הביולוגית, אבל זה לא מפריע להם לקרוא לה אמא. הם רואים את עצמם כישראלים לכל דבר ואינם חשים כל הבדל מחבריהם לכיתה. כאשר התבקשו לצייר ציור משפחה, צייר ליאור את הציור הזה:

ציור מס' 77: ליאור בן ה-7.5, אמו ואחותו נגה

בציור רואים כיצד ליאור רואה את משפחתו הנוכחית. הוא מצייר את אמו גבריאלה במרכז ואת אחותו לימינה. ליאור אופטימי מאוד ומצייר פרחים רבים המסמלים פריחה ויופי אך בעיקר אופטימיות. עם זאת, אף על פי שליאור השקיע הרבה בציור האדמה והפרחים שעליה, הרי משפחתו מרחפת באוויר ואינה מחוברת אל האדמה. מעניין שאפילו את האם שנולדה בארץ אין הוא מחבר לאדמתה. ייתכן שהוא משרד שמשפחתו זו יכולה להתקיים בכל מקום בעולם. אחותו נגה ציירה את משפחתה בסגנון דומה למדי אך עם מעט שינויים:

ציור מס' 78: נגה בת ה-6.5, אמה ואחיה

בציור רואים כיצד נגה רואה את משפחתה. כמו אחיה, גם היא מציירת את האם במרכז ואת אחיה לשמאלה. אבל שלא כליאור, היא מחוברת לאדמה ולבית. בני המשפחה כמעט דורכים על האדמה, והם בדרכם אל הבית. מכאן שילדים למשפחות חד-הוריות אינם מחפשים להיות כמו כולם (עם אבא ואמא) אלא בהחלט יכולים לקבל את העובדה שהם גדלים רק עם אמא, והם מביעים תחושה זו בציוריהם.

* * *

בפרק זה ניתחנו את ציוריהם של ילדים למשפחות חד-הוריות וראינו כיצד ילדים אלו רואים את משפחתם הנוכחית, כיצד הם מגיבים לסיטואציה שבה הם חיים בהווה והאם ניתן לזהות מצוקות שסיבתן נעוצה בעובדה שהילד

גר במשפחה שאינה דו־הורית. כאמור, קבוצה זו כוללת משפחות גרושות, אלמנות/אלמנים ואמהות רווקות מתוך בחירה. הצגנו ציורים של ילדים מכל אחת מהקבוצות שלעיל. ניתן לומר שהסיטואציה של משפחה חד־הורית קשה עבור רוב הילדים. גם נישואים מחדש של ההורה לא תמיד מפחיתים מעוצמת הכאב שהילד חש בשל עזיבת ההורה האחר (בייחוד הורה שנפטר), אף על פי שהילד שב לחיות במשפחה דו־הורית. אף על פי כן, לעתים הישארות הורים שאינם חיים בשלום ורבים מריבות רבות אינה בהכרח טובה מגירושים. המחקר של אמהות חד־הוריות מתוך בחירה הוא חדש למדי (בוודאי בישראל), ואין לנו די מידע על השלכות של סוג משפחה זה על הילד בבניית משפחתו בעתיד.

מהציורים אנו עדים לתופעה מנוגדת: מחד גיסא יש ילדים שמעצימים את הבעיה של היעדר האב (העלמתו או הקטנתו), ומאידך גיסא יש ילדים אשר מכחישים את המצב ומציירים משפחה נורמטיבית לחלוטין (באופן הזה מי שאינו יודע שהאב אינו גר עוד עם המשפחה או אפילו נפטר לא ידע זאת מהציור), ואף מדגישים את ההורה הנעדר ומבליטים את דמותו בקדמת הציור. מכאן עולה שלניתוח סוג זה של ציורי משפחה יש צורך במידע מוקדם על מצבו המשפחתי האמיתי של הילד או לברר את המידע הזה לאחר עיון בציוריו. מלבד זאת יש לנתח את ציורי המשפחה של הילדים מקבוצות אלו כפי שאנחנו מנתחים ציורי משפחה של ילדים נורמטיביים.

בפרק הבא ננסה לבחון מצוקות רגשיות של ילדים, בייחוד נטיות להתאבדות, כפי שהן מתבטאות בציוריהם.